

Örkény Antal

ELTE Társadalomtudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete
Kisebbségsszociológiai Tanszék
orkeny@tatk.elte.hu

Váradi Luca

Humboldt Universitát zu Berlin,
Berlin Graduate School of Social Sciences
doktorandusz
varadiluca@gmail.com

AZ ELŐÍTÉLETES GONDOLKODÁS TÁRSADALMI BEÁGYAZOTTSÁGA, NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

Európa különböző történeti régióit és modernizációs, illetve ideológiai sokszínűségét megjelenítő hét országban lefolytatott empirikus attitűdvizsgálat alapján írásunkban egyrészt arra keressük a választ, hogy az előítéletes intenzitásában, tudástartalmában és társadalomlélektani meghatározottságában vajon ország-specifikus sajátosságok vagy globális tendenciák játszó-e a meghatározóbb szerepet. Továbbá azt is fel szeretnénk támi, hogy az egyéni vagy éppen ellenkezőleg, ösztársadalmi modernizációs-strukturális mozzanatok azok, amelyek kihatnak az előítéletes gondolkodás előfordulására, illetve, hogy milyen szerepet játszanak az ideológiai és kulturális megosztottságok a napjainkban megfigyelhető tendenciákban. Az előítéleteséget az elutasított társadalmi csoportok sokdimenziós térben komplex módon operacionalizáljuk, míg magyarázó változóknak országspecifikus kontextuális jellemzőket, illetve egyéni szintű szociológiai, kognitív és affektív sajátosságokat veszünk figyelembe.

Hipotézisünk szerint az előítéletes gondolkodás előfordulását és intenzitását legalább annyira befolyásolják az egyéni szintű személyes jellemzők és vonatkozások (gazdasági dezintegráció, depriváció, anómia, frusztráció, érzelmi bizonytalanság, tekintélyelvűség), mint ösztársadalmi ideológiai és kulturális sajátosságok (politikai elidegenedés, kulturális dominancia, felerősödő vallásosság, szociális előnyök, populizmus), amelyek kapcsolódhatnak az európai szintű új modernizációs töréspontokhoz és értékmintázatokhoz.

ELMÉLETI KERET:

A CSOPORTOKRA IRÁNYULÓ ELUTASÍTÁS SZINDRÓMÁJA

2002-ben a bielefeldi egyetemen működő *Institute for Interdisciplinary Research on Conflict and Violence* elnevezésű kutatóműhely vezetésével empirikus szociológiai kutatás indult az előítéletes gondolkodásmód szociológiai és társadalomlélektani hátterének bemutatására és az ezzel kapcsolatos összefüggések feltárására. A kutatássorozat középpontjában a csoportokra irányuló elutasítás szindrómája áll (*group focused enmity syndrome*, GFE). A vizsgálatok az előítéletes és rasszista megnyilvánulások előfordulását széles körben kutatják, beleértve az etnikai kisebbségek, a bevándorlók, a vallási és szociális kisebbségek (munkanélküliek, szegények, hajléktalanok, gyerekeiket egyedül nevelő szülők), illetve a szexuális kisebbségek ellen irányuló előítéleteket.

A kutatás abból indul ki, hogy az előítéletes és rasszista jellegű gondolkodás, illetve az egyes kisebbségekkel szembeni diszkriminatív magatartás összetett társadalmi probléma tünetei: a társadalom, illetve a többségi csoport képtelen integrálni

a kulturális-szociális-gazdasági szempontból másnak bélyegzett személyeket és társadalmi csoportokat. A Wilhelm Heitmeyer és kollégái által kidolgozott elmélet szerint (Heitmeyer, 2003; Zick et al., 2008) a más csoportokkal szembeni ellenséges attitűd primer szinten a konkrét csoportok kapcsolatát meghatározó kulturális különbségekből és elutasításból, illetve a személyek személyiséglélektani vonásai- ból fakadnak. Általános szindrómává azért válik az előítéletesség, mert mögötte egy általános mechanizmus áll, nevezetesen az, hogy a gyengébb vagy kiszolgáltatottabb helyzetben lévő csoportokat az erősebb csoportok leértékelik, és hátrányosan megkülönböztetik. A GFE szindrómának ez az általános vonása pedig – bármely országról is van szó – a hagyományosan gazdasági, napjainkban pedig egyre inkább kulturális egyenlőtlenségek ideológiájából fakad. Ez az ideológia, mint egyfajta rendszerigazolás, az egyenlőtlenségek jogosságát hangsúlyozza, amely a többségi társadalom természeti, kulturális vagy társadalmi okokkal magyarázott fölényéből fakad más, kisebbségi csoportokkal szemben. Ezen ideológia értelmében egyes társadalmi csoportok az eltérő kulturális értékeik, továbbá gazdasági hiábavalóságuk és vélt alacsonyabb szintű civilizációs állapotuk miatt veszélyeztetik a fennálló társadalmi és kulturális berendezkedést. Az egyik csoport biztonságának vélt kockázatai és ezek minimalizálása igazolja tehát azt, hogy a másik, alacsonyabb státusú csoport helyzete nem változik, és megítélésük elutasító és negatív értéktartalmakkal töltődik fel.

Mindezek alapján a kutatók azt feltételezik, hogy az előítéletes megnyilvánulásoknak egy jelentős része éppen ezt az alá- és fölérendeltséget hivatott fenntartani és lélektani mechanizmusokkal megerősíteni. Ha pedig ez így van, akkor a megkülönböztető és a gyengébbeket (akár egyénekről, akár csoportokról van szó) hátrányos helyzetbe hozó nézetek nem nevezhetők partikuláris, az egyéni természetben vagy a társadalmi devianciában gyökerező beállítódásoknak, hanem olyan rendszerszintű tudások és ideológiák, amelyek akár a rendszerintegráció szintjén befolyásolhatják a társadalom kulturális sajátosságait.

Érdemes kitérnünk a szindróma szó kapcsán arra, hogy a kifejezés mit jelent témánk szempontjából. A kifejezés a gyógyászatból és a lélektanból került át a társadalomtudományok területére, és azt jelenti, hogy a különféle jelenségek vagy tünetek egy egységes állapotra, a mi esetünkben egy egységes gondolkodási sémára és attitűdre utalnak. Ennek megfelelően a különböző külső csoportokkal (outgroup) szembeni előítéletek egymással összefüggésben állnak. Feltételezhetjük tehát, hogy egy bizonyos csoport elutasítása további csoportok elutasításával jár együtt. Más-képpen fogalmazva a GFE szindróma jelentését úgy határozhatnánk meg, hogy bár az előítéletesség konkrét megnyilvánulásainak forrása meghatározott csoportokkal szembeni elutasító attitűdökben gyökerezik, mögöttük mégis feltételezhetünk egy olyan általános beállítódást, amely egyrészt a személyiségben, másrészt a társadalom strukturális és kulturális szerkezetében formálódik.

ELEMZÉSI KÉRDÉSEK

A fent bemutatott kutatássorozat első hat évében németországi adatokon tesztelték a csoportokra irányuló elutasítás szindrómájával kapcsolatos hipotéziseket. 2008-ban az értelmezési keretet kibővítve Európa nyolc országában folytatták le a kutatást, lehetőséget teremtve arra, hogy a „szindrómát” immár tágabb, nemzetközi keretben is vizsgálni lehessen. Jelen elemzésünk elsősorban az előítéletesség univerzalitásának kérdéseivel foglalkozik. Beszélhetünk-e európai előítéletességről, vagy az attitűd kulturális meghatározottságának értelmében az csak egy-egy ország kontextusában értelmezhető? Vajon az előítéletes megnyilvánulások napjainkban csupán az egyes emberek vagy társadalmi csoportok (esetleg országok) sajátos helyzetéből következő és ennek a kontextusnak a fényében értelmezhető megnyilvánulásai, vagy ezekben a különféle megnyilvánulásokban és gondolkodási sémákban egy olyan általános mozzanat is van, ami célcsoporttól, társadalmi helyzettől és kulturális beágyazottságtól függetlenül mindenütt tetten érhető, még ha különböző intenzitással is?

A fenti kérdésekből kiindulva elemzésünk négy célt tűzött ki maga elé. Egyrészt mérni kívánjuk a különféle csoportokkal szembeni előítéletesség és megkülönböztetés mértékét Európa hét országában. Másrészt fel kívánjuk tárnunk ezeknek a gondolkodási sémáknak a szociológiai és társadalomlélektani hátterét, Harmadrészt keressük a lehetséges hasonlóságokat és különbségeket az egyes csoportokkal szembeni megnyilvánulásokban. Végül pedig arra is választ kívánunk adni, hogy vajon a különböző európai országokban megfigyelhető tendenciák között mik a közös elemek, illetve az egyedi sajátosságok.

A MINTA

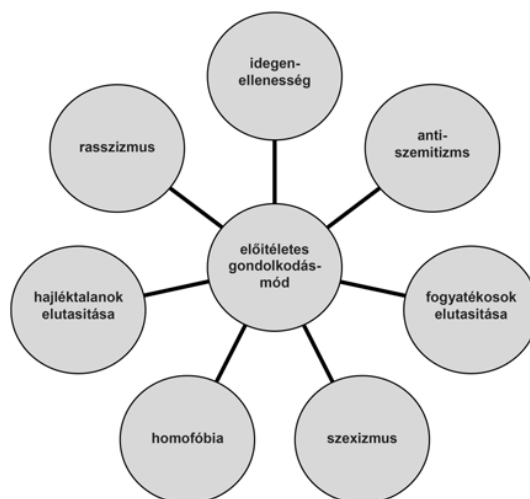
Elemzésünkbe hét¹ európai országot vontunk be. Nagy-Britannia, Németország, Hollandia, Olaszország, Portugália, Magyarország és Lengyelország jól reprezentálják Európa legfontosabb történeti-politikai régióit, és megjelenítik a kontinens kulturális sokszínűségét és modernizációs sikereit, illetve deficitjeit. A kérdezés 2008-ban zajlott telefonos interjúk segítségével, és minden országban 1000 fős felnőtt minták reprezentálták a népességet. Az interjúk középpontjában a válaszadóknak a különféle célcsoportokkal szembeni hozzáállása állt, kiegészítve általános értékkérdésekkel, a bevándorlókkal szembeni attitűdjeivel, a hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó véleményeivel, és a mássággal szembeni személyes érzelmek-

¹ A kutatásban részt vevő nyolcadik országot, Franciaországot végül legnagyobb sajnálatunkra ki kellett hagyni az elemzésünkéből. Ennek csupán az az oka, hogy a kérdezés során éppen a mi témánkba vágó fontos kérdéseket a francia kutatók nem kérdezhették le, mivel ezek a szakma és a közmegejtés szerint ebben a formában nem kutathatóak, és ütköznek a francia jogfelfogással.

kel. Ezen túlmenően a válaszadók jelenlegi gazdasági és szociális helyzete és ennek jövőben várható változásai, illetve demográfiai adatokat rögzítettünk².

A CSOPORTOKRA IRÁNYULÓ ELUTASÍTÁS SZINDRÓMÁJÁNAK SÉMÁJA

A GFE szindróma különböző elemeit – az előítéletek típusait – az elméleti modell alapján teszteltük (Zick et al., 2008). Ennek sémáját az 1. ábrán mutatjuk be. A modell persze ad hoc, és bármikor tovább bővíthető újabb csoportokkal. A kutatók leginkább azért választották ki ezeket a megnyilvánulásokat, mivel napjainkban – és az elmúlt évszázadokban – ezek voltak talán a legjellegzetesebb és leginkább konfliktusba torkolló diskurzusok Európában. Másfelől bármelyik társadalmi viszonylat-rendszert és csoportközi relációt (vagy feszültségócot) nézünk is, mindegyikre igaz az, hogy ezek a modern társadalmi együttélés velejárói, és bárhol járunk a világban vagy Európában, mindenütt súlyos egyenlőtlenségek, feszültségek és konfliktusok kísérik őket.

1. ábra: A GFE szindróma jellegzetes struktúrája (lásd Zick et al., 2008)

² Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet néhány olyan körülményre, amely (nemzetközi) összehasonlító kutatások esetében az eredmények érvényességét befolyásolhatják. Az összehasonlíthatóság alapvető feltétele, hogy az egyes itemeket a válaszadók minden esetben azonos módon értelmezzék. Különösen fontos ez abban az esetben, amikor nem azonos nyelven, eltérő kulturális kontextusban készülnek az adatfelvételek. Ennek a problémának a kiküszöbölésére jelen vizsgálatban többlépcsős fordítási folyamatot, továbbá statisztikai előtesztelést végeztek a kutatók. A különböző országokban felvett adatok összehasonlíthatóságának további fontos biztosítója az azonos skálába tartozó itemek illeszkedésének országonkénti statisztikai tesztelése, illetve ennek összehasonlítása a teljes mintán mérhető illeszkedési mutatókkal (Cronbach-alpha). Elemzésünk során minden esetben teszteltük az összehasonlíthatóságot, és azokban az esetekben, ahol eltéréseket tapasztaltunk, jelöltük ezt.

Elemzésünkben a fenti sémából négy attitűdtípus rekonstrukciójára teszünk kísérletet. Előfeltevésünk szerint ezek a nézetek összességükben sikeresen mintázzák az előítéletes gondolkodás tudástartalmát. Minden esetben a kérdőív két vagy több kérdése szolgált az adott index létrehozására. Érdeemes megemlítenünk, hogy az indexek létrehozása során ellenőriztük, hogy a kiválasztott itemek között szoros kapcsolat álljon fent, amiből arra következtethettünk, hogy jogosan feltételeztük az egyes állítások összetartozását. Az eredeti négyfokú Likert-skálákból egyszerű aggregációval hoztuk létre a látens attitűdváltozóinkat. Az egyes nézet típusokhoz tartozó kérdések a következők voltak:

Az antiszemitizmus esetében:

- A zsidóknak túl nagy a befolyásuk [ebben az országban].
- A zsidók manapság előnyt próbálnak kovácsolni abból, hogy egykor a náciizmus áldozatai voltak.
- A zsidók általában senkivel és semmivel nem törődnek csak a saját fajtájukkal.

Az idegenellenesség esetében:

- Manapság túl sok a bevándorló [ebben az országban].
- Ha nincs elegendő munkahely, [ennek az országnak az állampolgárai számára] előnyöket kellene biztosítani a bevándorlókkal szemben.
- A bevándorlók gazdagítják a kultúránkat. (Az eredeti itemet az elemzés során megfordítottuk.)

A rasszizmus esetében:

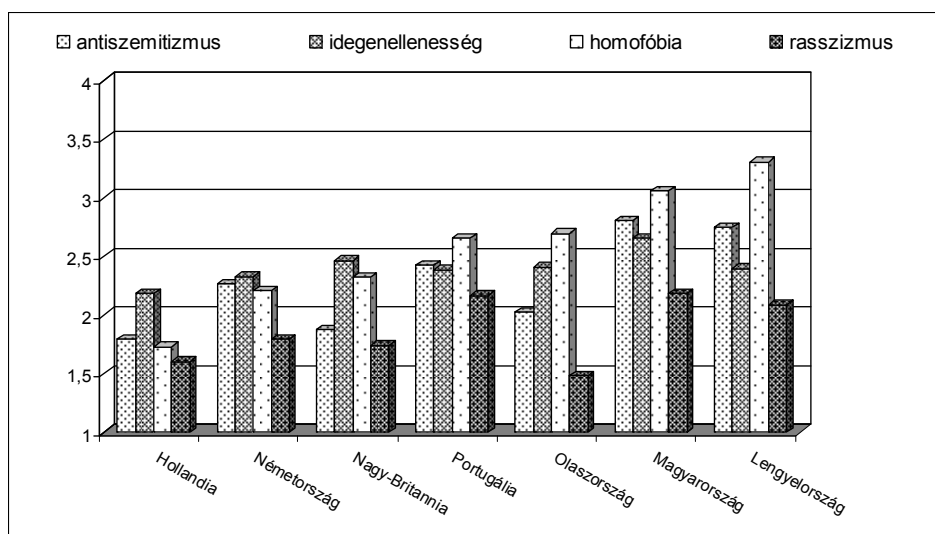
- Természetes hierarchia áll fenn a fekete és fehér emberek között.
- A fehéreknek és a feketéknek nem kellene összeházásodniuk.

A homofóbia esetében:

- Engedélyezni kellene a két férfi vagy két nő közötti házasságkötést. (Az eredeti itemet az elemzés során megfordítottuk.)
- Nincs semmi erkölcstelen a homoszexualitásban. (Az eredeti itemet az elemzés során megfordítottuk.)

AZ ELŐÍTÉLETES NÉZETEK SZERVEZŐDÉSE EURÓPA KÜLÖNBÖZŐ ORSZÁGAIBAN

A következőkben érdemes megnéznünk, hogy a fenti eljárással létrehozott négy általános attitűdtípus milyen hasonlóságokat és eltéréseket mutat előfordulásuk gyakorisága szerint a különböző országokban (lásd 2. ábra).

2. ábra: A különféle célcsoportok szerint mért előítéletesség mértéke országok szerint, négyfokú skála-átlag

Általánosságban az látszik, hogy Európa bármely általunk vizsgált országáról is legyen szó, nem találunk ma olyat, amely teljesen mentes lenne az előítéletesség valamelyik formájától. Természetesen az attitűdök gyakorisága és erőssége tekintetében az országok jelentősen különböznek egymástól³, de mindegyikben jelen van az a jelenség, amit GFE szindrómának nevezünk. Másfelől az is egy fontos eredmény, hogy a négy nézetípus egymástól eltérő módon hat, ami részben ellentmond azon elméleti előfeltevésnek, amely szerint szoros kapcsolat áll fenn a különböző csoportokkal szembeni előítéletek között. Ez igaz minden országra, mégpedig abból a szempontból is, hogy nem találunk egységes formációkat, és nincs olyan hely ma Európában, ahol minden célcsoport egyforma mértékben lenne kitéve a társadalom megkülönböztető negatív nézeteinek.

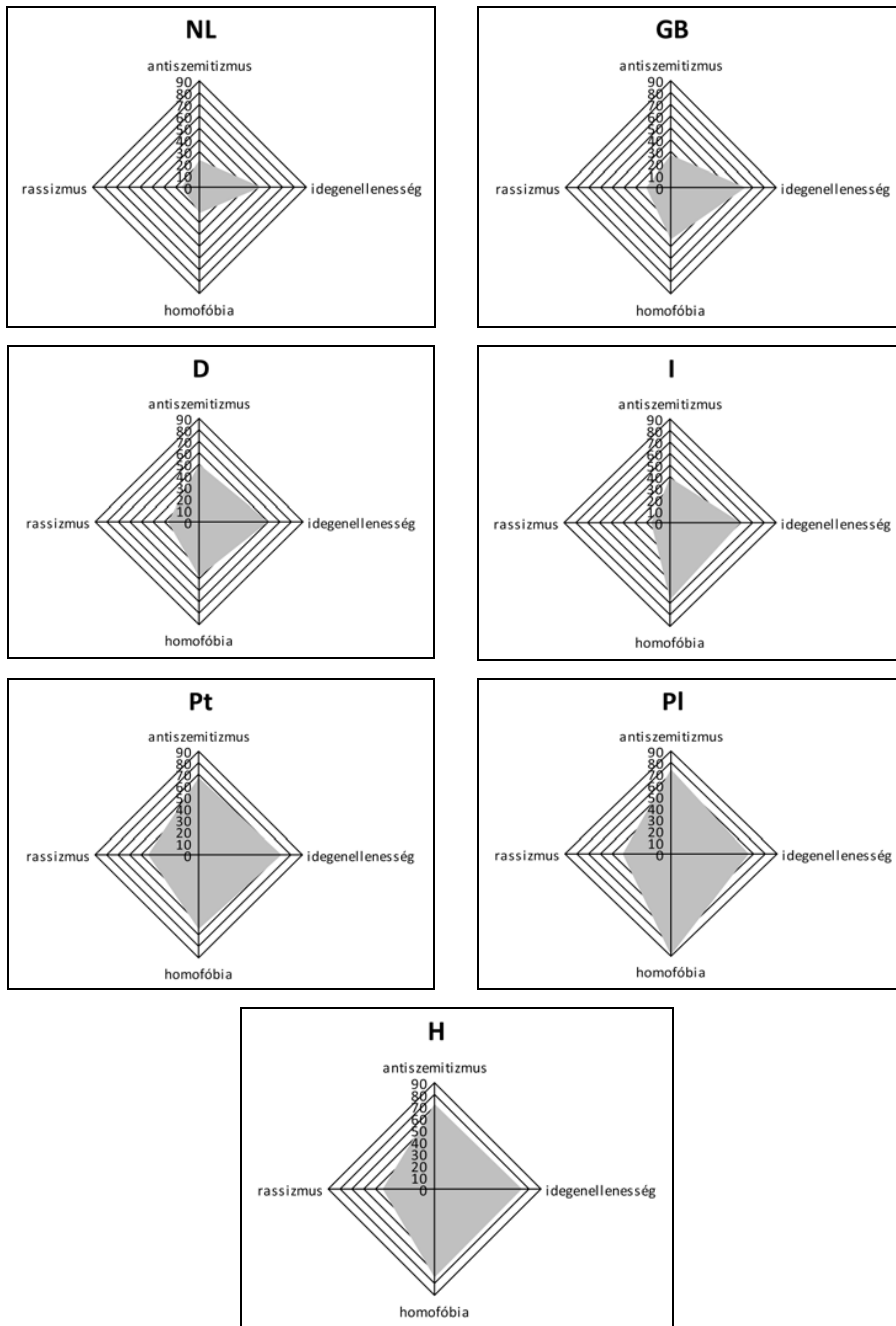
Ugyanakkor felállíthatunk egyfajta relatív országsorrendet a tekintetben, hogy mennyire hatják át az embereket a különféle megkülönböztető és elutasító nézetek. Ebből a szempontból vannak olyan országok, mint például Magyarország, Lengyelország vagy Portugália, ahol viszonylag egységesen magas a negatív vélemények előfordulásának gyakorisága, más országokban viszont, és ide tartozik legfőképpen Hollandia, illetve Németország és Nagy-Britannia, ahol az előítéletek különféle típusai jelentősen szórnak (és relatíve gyengébbek) a társadalmi elfogadottságuk tekintetében.

³ Az országátlagok mind a négy előítéletípus esetében egymástól szignifikánsan eltérőek (N=6702–7006; sig(F)=0.000)

A vizsgált országokban legkevésbé a rasszista jellegű nézetek találnak elfogad-
tatásra (bár három országban, Magyarországon, Lengyelországban és Portugáliában
ez a fajta elutasítás nem tűnik annyira egységesnek). Ugy tűnik, hogy ebből a szem-
pontból Európa bizonyos mértékben egységes.⁴ Ugyanez már nem mondható el sem
az antiszemitizmusról, sem az idegenellenességről, sem pedig a melegek elutasítá-
sáról. Érdekes eset Németország, ahol mindhárom nézettípus nagyjából hasonló
megítélés alá esik, és közelít a skála középső értéke felé. Hollandiában az idegenel-
lenesség, Nagy-Britanniában pedig az idegenellenesség és a homofóbia azok az atti-
tűdők, amelyek részleges elfogadásra találnak a társadalomban, vagy legalábbis a társa-
dalom bizonyos részében. Talán meglepőnek tűnik az az eredmény is, hogy négy
országban (Portugáliában, Olaszországban, Magyarországon és Lengyelországban)
a homofóbia az előítéletesség legerősebb megnyilvánulása. Végül az is igencsak
elgondolkodó, hogy éppen Magyarországon és Lengyelországban tapasztaltuk a leg-
nagyobb mértékű antiszemitizmust Európa vizsgált országaiban. Bergman (2008)
szerint az adott társadalmakban jelenlévő zsidók arányától függetlenül a társadalmi
emlékezet határozza meg az attitűdöket. Részint ezzel magyarázható a Kelet-Euró-
pában mutatkozó nagymértékű antiszemitizmus is, illetve a Németországban talált
sajátos eredmények.

Jól szemlélteti az országok közötti különbségeket, ha annak a „négydimenziós
térnek” a nagyságát és formáját hasonlítjuk össze, amelyet a különböző csoportok-
kal szembeni előítéletes állítások elfogadásának országonkénti arányai rajzolnak ki
(lásd 3. ábra). A terület Magyarország és Lengyelország esetében a legnagyobb,
míg Hollandia estében a legkisebb. Magyarországon, Lengyelországban és Portu-
gáliában látható, hogy a lakosság túlnyomó többsége ért egyet az előítéletes állítá-
sokkal. A terek jellegzetes formája (jobb oldalon csúcsosodó négyszögek) utal arra,
hogy – főként a nyugat-európai országokban – a bevándorlókkal szemben mutat-
koznak a legerősebb előítéletek. Érdekes azonban, hogy összehasonlítva azokban az
országokban értenek egyet a legtöbben a bevándorlókkal szembeni állításokkal, ahol
a legkisebb arányban vannak jelen bevándorlók. Ez az eredmény cáfolja azt a felve-
tést, amely szerint elsősorban a bevándorló csoport nagysága határozza meg a be-
vándorlókkal szembeni ellenérzéseket (Schneider, 2008), és inkább a kontaktus-
hipotézisnek felel meg, hiszen azokban az országokban, ahol nagyobb arányban
vannak jelen a bevándorlók, nagyobb az esély a pozitív személyközi kapcsolatokra is
(McLaren, 2003).

⁴ A rasszizmussal kapcsolatosan fontos azonban megjegyeznünk, hogy kizárólag a feketékkel
szembeni ellenérzésekre irányultak a kérdések, amely csoport a vizsgált országok többségében nincs
vagy csak nagyon kis mértékben van jelen. Felmerülhet, hogy amennyiben például a romák szerepeltek
volna a kérdésben, Magyarországon, Lengyelországban, Portugáliában és Olaszországban – ahol más
kutatások alapján ismert a cigányellenesség erőteljes mértéke – más eredményeket kaphattunk volna.

3. ábra: Az előítéletesség négydimenziós tere, országok szerint, az inkább előítéletes választ adók aránya százalékában

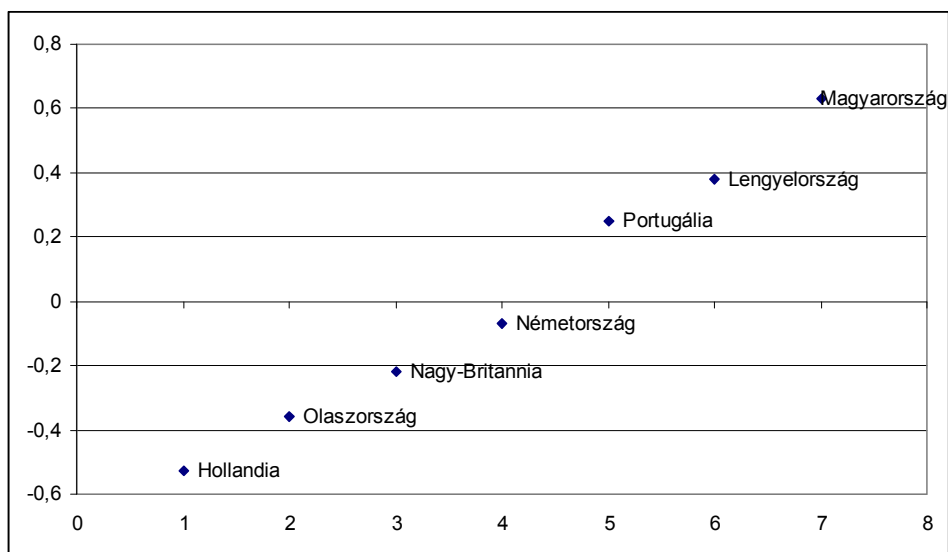
Az antiszemitizmus tekintetében érdekes, hogy – ahogyan az már a skálaátlagok összehasonlításából is kirajzolódott – a nyugat-európai országok közül Németországban kiugróan magas (50%) azok aránya, akik egyetértenek különböző antiszemita állításokkal. Nagy-Britanniában és Hollandiában ez kevesebb mint az emberek egyharmadáról mondható el, míg a vizsgálatban szereplő kelet-európai országokban a válaszadók mintegy háromnegyed része értett egyet antiszemita állításokkal. A homofóbia mértékét tekintve Olaszország inkább a kelet-európai országokhoz hasonló mintázatot mutat, azok aránya, akik egyetértenek a homofób állításokkal itt közel 70%. Lengyelországban pedig a homofóbia olyan mértékű (89%), hogy az akár általános normának is tűnhet.

A feketékkel szembeni rasszizmus jellemző arányaiban a legkevesebb emberre minden ország esetében. Azonban e tekintetben is lényegesek a különbségek. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a rasszizmus ne jelenne meg a vizsgált országokban, azonban a többi előítélettípushoz képest mindenképpen enyhébbnek tűnik, illetve kisebb azok aránya, akik egyetértenek ilyen kijelentésekkel.

CSOPORTOKRA IRÁNYULÓ ELUTASÍTÁS EURÓPÁBAN

Összességében, első látásra az a benyomásunk alakulhat ki, hogy amikor az előítéletesség különféle megnyilvánulásait hasonlítjuk össze, inkább a különbségek, az országspecifikus és kulturális meghatározottságok tűnnek erősebbnek, és kevésbé látható egy egységes szindrómának a nyoma. Ez utóbbi tesztelésére érdemes megvizsgálnunk, hogy a sokszínűség ellenére felfedezhető-e egy olyan közös rész, amely országtól és nézettypustól függetlenül mindenhol és mindenben tetten érhető. Illetve találunk-e összefüggést az egyes csoportokkal szembeni elutasítás mértéke között. Ehhez a lineáris transzformáció segítségével történő adataredukciós eljárást alkalmaztunk. A négy előítélettypust magában foglaló főkomponens alkalmas ennek a „közös résznek” a megragadására. A kapott főkomponensben a négy nézettypus viszonylag jól és kiegyensúlyozottan (a kummunalitások 0,43 és 0,53 értékek között mozognak) illeszkedik egymáshoz, megőrizve az eredeti változók információtartalmának a felét (49,7 százalék). Ez az eredmény a korábbiakkal ellentétben viszont a GFE szindróma jelenlétét sejteti, és így ezt nevezhetjük általános előítéletességnek.

Ha pedig ez igaz, akkor érdemes megnéznünk, hogy miként alakul az általános előítéletesség mértéke a különböző vizsgált országokban (lásd 4. ábra).

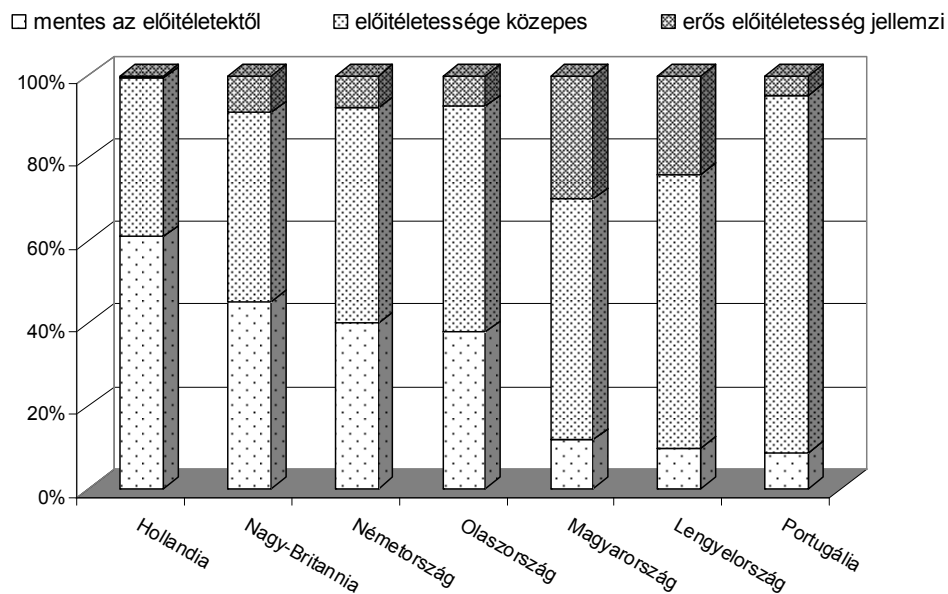
4. ábra: Az általános előítéletesség mértéke Európa különböző országaiban, főkomponens átlagok

Az általános előítéletek mértéke alapján kialakuló országrangsor sok szempontból hasonlít arra, amit az egyes nézet típusok elemzése során már bemutattunk és elemeztünk. A skála egyik végén található Hollandia, mint egy olyan ország, amelyet relatíve legkevésbé hatnak át az előítéletes nézetek, a másik oldalon pedig Magyarország és Lengyelország. Ugyanakkor viszonylag meglepetésnek számít Olaszország előkelő helyezése az előítéletmentes térfélen, illetve Nagy-Britannia és Németország közepes pozíciója.

Az országok sorrendje által leképzett egyenes, az általános előítéletesség társadalmi megjelenésének és beágyazottságának egyfajta trendvonalává áll össze. Könnyen gondolhatjuk, hogy ez a trendvonal összefügghet sok más tényezővel, amelyek mentén a vizsgált országok hasonló trendvonalakra illeszkednek. Ilyen lehet például a modernizációs lejtő, amely a gazdasági fejlettség szerint rangsorolja az országokat, az egyik oldalon a fejlett nyugati posztindusztriális társadalmakat, míg a másikon a fejletlenebb, a felzárkózás kihívásaival küzdő országok. Politikai szempontból is megrajzolhatjuk az országok sorrendjét: egyrészt a nyitott, demokratikus, szabadságelvű jogállamok csoportját, szemben a demokratikus deficittel küzdő, autoriter és etatista beágyazottságú, antiliberalis múlttal rendelkező tradicionális országok. Különbségek vannak és határvonalak húzhatók aszerint is, hogy mennyire jellemzi az országokat a kulturális nyitottság, a másság elfogadása, a szekularizáció, vagy a multikulturalizmus, szemben a zártság, a kulturális dominancia és az intolerancia által jellemezhető tradicionális társadalmakkal.

Mindezek a szempontok feltehetően szerepet játszanak abban, hogy mennyire különböznek az emberek az egyes országokban az előítéletes gondolkodásra való fogékonyság tekintetében, illetve, hogy mennyire képesek ellenállni a GFE szindrómának. Ugyanakkor eredményeink azt is jelzik, hogy ez a kép korántsem egyértelmű: az általános előítéletesség mértéke szerinti országpozíciók sokszor ellentmondani látszanak más jellemzőknek (például Olaszország esetében).

Ez utóbbi eredményünk alátámasztásának is tűnik, sőt még a korábbi eredmények is módosulnak némileg, az összkép pedig markánsabbá válik, ha nem az általános előítéletesség látens dimenziója mentén rangsoroljuk az országokat, hanem az előítélet-skála háromosztatú változója szerint⁵, amely megkülönbözteti a teljes előítélet-mentességet a közepesen erős, illetve az erős előítéletes beállítódástól (lásd 5. ábra).

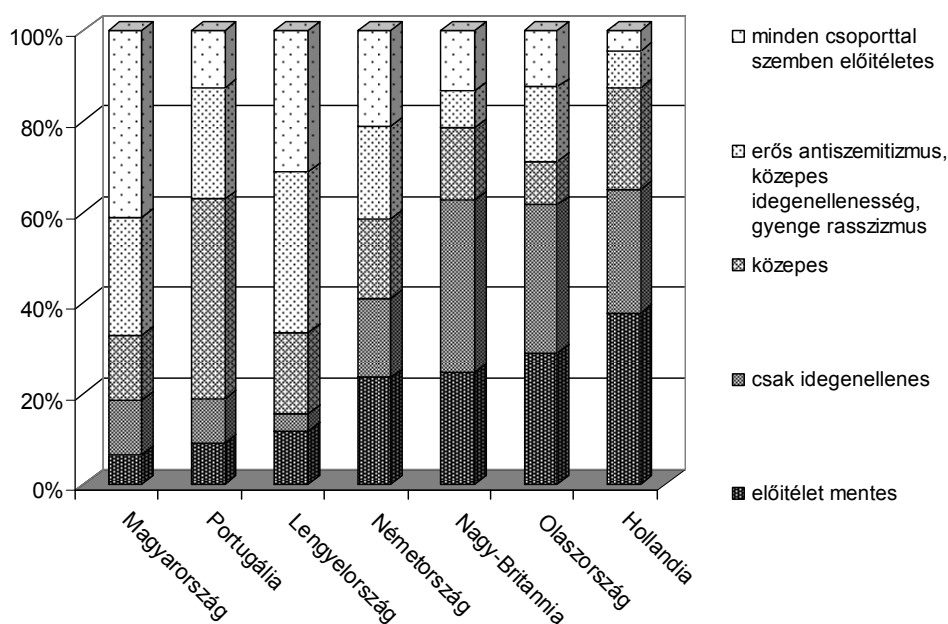
5. ábra: Az általános előítéletesség tipológiája országtkülönbségek szerint, százalék

Ez a felosztás már markánsabb, sőt bizonyos szempontból drámai különbségekre mutat rá. Az egyik végpontot Hollandia jelenti, ahol még Nagy-Britanniához és Németországhoz képest is nagymértékű (közel 60 százalék) azoknak az aránya, aki teljesen mentesnek tűnik az előítéletes nézetektől. A másik végpont Magyarország és Lengyelország, amely országokban szinte nem is mérhető az előítéletektől

⁵ Az általános előítéletesség látens dimenziójának összevont változójában a 2-es alatti értékeket tekintettük előítélet-mentesnek, a 3 feletti értékeket erős előítéletes beállítódásnak, a kettő közötti értékeket pedig közepes előítéletességnek.

mentesek aránya, míg 30 százaléka a megkérdezetteknek kifejezetten előítéletes sémákban gondolkodik a máságról és a különböző kisebbségekről. Portugália ugyan a sorrendünkben sereghajtó, de ez legfőképpen az előítélet-mentesek alacsony arányának tulajdonítható. Amúgy Portugáliát inkább az jellemzi, hogy egyik szélsőség sem jelenik meg igazán a közgondolkodásban.

Tovább finomíthatjuk a képet, ha nem az általános előítéleteség alapján elemezzük és hasonlítjuk össze a különböző országokat, hanem komplex nézettípusokat keresünk, és ennek nyomán értelmezzük az országok közötti különbségeket. Ezt mutatjuk be a következő, 6. ábrán, ahol a négy fajta előítéleteség mentén, klasztereljárással kapott típusokat⁶ hasonlítjuk össze országok szerint.

6. ábra: Az előítéletes gondolkodás típusai országok szerint, százalék

Az általános előítéleteség mértéke (vagy az előítéletes gondolkodás teljes hiánya) lényegében megegyezik azzal az országgrangsorral, amit az általános előítéleteség trendvonala kapcsán bemutatunk. A köztes kategóriák azonban sok szempontból finomítják ezt a képet. Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy az ál-

⁶ A nem hierarchikus K-mean klasztereljárás segítségével kapott struktúra az ötosztatú tipológia esetében bizonyult stabilnak és jól értelmezhetőnek. A markánsan, négy vonatkozásban is előítéletes, illetve előítélet-mentes csoportok mellett megjelent egy minden témában közepes előítéleteséget mutató csoport, illetve két további csoport, ahol a különféle attitűdök nem egyforma erősséggel, sajátos kombinációkban mutatkoztak meg.

talános előítélet mértékében különösen Nagy-Britanniában, de Olaszországban is a legnagyobb súllyal egy olyan attitűd játssza a meghatározó szerepet, amely kizárólag a bevándorlás jelentős mértékének következtében, a bevándorlókkal szemben mutat elutasító magatartást és negatív attitűdöt. Ezekben az országokban (és ide sorolhatjuk még Hollandiát is) a megkérdezettek közel kétharmada vagy nem előítéletes, vagy csak a bevándorlókkal szemben az. Hollandia és a másik két ország között csak abban van (nem elhanyagolható) különbség, hogy Hollandiában az előbbiek vannak többségben, míg Nagy-Britanniában és Olaszországban az utóbbiak. Feltehetően nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ezekben az országokban egyfajta strukturális előítéletelességgel találkozunk: a társadalom hagyományosan működő társadalmi és kulturális kohézióját vélik az emberek veszélyeztetni a nagymértékű bevándorlás által, ami erős idegenellenességet és ezzel összefüggő előítéletelességet gerjeszt (Schneider, 2008; Pettigrew et al., 2008; McLaren, 2003).

Németország ettől eltérő profilt mutat. Itt a nagymértékű bevándorlás ellenére a megkülönböztetett idegenellenesség típusa, ami nem kapcsolódik más előítéletes nézetekhez, relatíve ritkább. Másfelől tipológiánk minden eleme megjelenik Németországban, és lényegében egyforma súllyal hatja át a közgondolkodást. Mivel nem feltételezhetjük, hogy az idegenellenesség, az antiszemitizmus, a homofóbia vagy a rasszizmus egyformán gerjeszt társadalmi konfliktusokat az országban, arra gyanakodhatunk, hogy itt nem annyira a strukturális rasszizmus jelenségét, mintsem egyfajta értékvezérelt, ideológiai indíttatású jelenséget mértünk. (Heitmeyer, 2002; Wagner et al., 2008)

A másik térfélen is tisztul a kép, ha nézettípusok szerint vizsgáljuk a különbségeket. Magyarország és Lengyelország mintája szinte megegyező profillal rendelkezik. Ezekben az országokban az idegenellenesség önmagában szinte alig jelenti az előítéletelesség forrását, ami talán nem meglepő, hiszen a bevándorlás ezekben az országokban elhanyagolható mértékű. A bevándorlókkal szemben megnyilvánuló negatív nézetek viszont szorosan kapcsolódnak más csoportokhoz fűződő előítéletekhez és az általános rasszizmushoz. Úgy tűnik, hogy ezekben az országokban az előítéletelesség rasszizmustól sem mentes általános beállítódás, amely mindenféle másságot elutasít és leértékel. Ezt a nézetprofilt ideologikus-kulturális előítéleteségnek nevezhetjük, ami a népesség 40–50 százalékát is áthatja, mérsékeltlen vagy kifejezetten erősen. Ezzel szemben Portugáliában a legjellemzőbb előítélettípus egy közepes intenzitású negatív attitűdegyüttes. Itt is integrációs feszültségekre gyanakodhatunk a háttérben, de ez nem feltétlenül veszélyezteti a társadalom kohézióját (Vala et al., 2008).

AZ ELŐÍTÉLETES NÉZETEK TÁRSADALMI BEÁGYAZÓDÁSA

Összességében azt mondhatjuk, hogy az eredményeink alátámasztani látszanak a GFE szindróma koncepciójának általános elméleti előfeltevéseit (Heitmeyer, 2002), azzal a módosítással, hogy az országhelyi különbségek és az országspecifikus történeti, gazdasági, politikai és kulturális hatások nem elhanyagolható mértékben okoznak komoly különbségeket az előítéletesség előfordulásában. Továbbra is megválaszolásra vár azonban az a kérdés, hogy az egyéni mikroszint hogyan hat az előítéletesség terjedésére, és vajon ebből a szempontból vannak-e országspecifikus vagy regionális hasonlóságok és különbségek. Ezt a kérdést országonként végzett lineáris regressziós modellekkel teszteltük (lásd *1. táblázat*). A modellekben egységesen az általános előítéletesség mértéke szerepelt, mint megmagyarázandó függő változó, a független változók között pedig olyan szociodemográfiai és attitűdváltozókat szerepeltettünk, mint a nemi hovatartozás, az életkor, az iskolázottság, a munkaerőpiaci helyzet és munkanélküliség, az egy főre eső családi jövedelem, illetve a vallásosság mértéke és a politikai beállítódás. A következő táblázatban ennek eredményeit mutatjuk be. A cellákban szereplő értékek a szignifikáns béta együtthatók, és vastagon szedtük közülük azokat, amelyek a legjobban hatnak az előítéletesség erősségére.

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy Magyarország kivételével magyarázó modelljeink jól működnek, amelyet a magas illesztett R^2 értékek jeleznek. Ebből az gondolhatjuk, hogy a konstruált szociológiai magyarázó tér, beleértve az emberek demográfiai jellemzőit, státushelyzetét és néhány személyiségbeli jellemzőjüket, jól magyarázzák az előítéletes nézetek elfogadását vagy elutasítását a személyes szinten. Ha azonban ország szinten szociológiai profilt akarunk adni az „előítéletes személyiségnek”, már jelentős különbségek mutatkoznak a különböző országokban.

Hollandiában például, ahol a legkisebb mértékű előítéletességet tapasztaltuk, különösen az alacsonyabb iskolázottságú társadalmi szegmensben érhető tetten a kisebbségekkel szembeni előítéletesség. Ugyancsak felerősíti az ilyen nézetek elfogadottságát a jobboldali politikai orientáció, illetve az erős vallásosság. Németországban hasonló szociológiai háttérrel mutat az előítéletesség társadalmi beágyazottsága: az iskolai végzettség alacsony volta játsza a legfontosabb szerepet, de népszerűek az előítéletes nézetek az idősebb és inaktív férfiak között is. A vallásosság szerepe viszont eltűnik.

Nagy-Britanniában az előítéletesség társadalmi bázisát az idősebb, inaktív, alacsony iskolázottságú és keresetű társadalmi csoportok között kereshetjük, amit felerősít a jobboldaliság és a vallásosság. Olaszországban az iskolázatlan, vallásos emberek hajlamosabbak az előítéletességre, és a jobboldali politikai orientáció itt is növeli az elutasító nézetek gyakoriságát. Portugáliában, ahol a társadalom nagy részét áthatja egy közepes erősségű előítéletes orientáció, főképp az alacsonyabb iskolázottság, a munkanélküliség, a politikai orientáció és a vallásosság állnak a jelenség társadalmi háttérében.

1. táblázat: Az általános előítéletesség lineáris regressziós modellje, regressziós béták (vastaggal szedve a különösen erős összefüggések)

	Hollandia**	Nagy-Britannia	Németország	Olaszország	Portugália	Lengyelország	Magyarország*
neme 1 férfi 2 nő			-.088				.048
kora		.238	.120			.248	
legmagasabb iskolai végzettség	-.330	-.211	-.269	-.256	-.434	-.323	-.245
munkaerőpiaci helyzet 1 aktív		-.072	-.152				-.126
Munkanélküliség 1 igen					.105	.172	
Egy főre eső háztartási jövedelem		-.115		.204			
politikai nézetei: bal versus jobb	.244	.179	.290	.244	.105		.115
Vallásos elköteleződés erőssége	.141	.158		.131	.147		
Illesztett R négyzet	.26	.23	.29	.26	.29	.25	.11

Függő változó: országok szerint mért előítéletesség (főkomponens)

* A homofóbia nem illeszkedett az előítéletességet mérő főkomponensre, ezért ezt a változót itt kihagytuk

** Az antiszemitizmus nem illeszkedett az előítéletességet mérő főkomponensre, ezért ezt a változót itt kihagytuk

A régiókat képviselő két országban a nagymértékű előítéletességben a közös magyarító faktor az alacsony iskolai végzettség. E mellett Magyarországon az inaktivitást és a jobboldaliságot, Lengyelországban pedig az idősebb életkort és a munkanélküliséget kell még megemlítenünk.

ÖSSZEGZÉS

A fentiekben kísérletet tettünk arra, hogy megvizsgáljuk egyfajta európai előítéletesség hátterét, illetve feltárjuk azokat a hasonlóságokat és különbségeket, amelyek az előítéletesség mértékében és struktúrájában a különböző országok között kirajzolódnak. Eredményeink alapján a csoportokra irányuló elutasítás (GFE) nemzetközi szinten is létező attitűdegyüttes, kijelenthetjük tehát, hogy létezik olyan gondolati struktúra, amely Európa számos országában hasonló módon van jelen, és hat az európai társadalmak belső kohéziójára.

Az országokénti tipológiák és regressziós modellek tanulsága szerint azonban az előítéletesség struktúrája és társadalmi beágyazottsága jelentős eltéréseket mutat országok szerint. A legfontosabb eredményt abban látjuk, hogy a társadalmi helyzet, és ezen belül az alacsonyabb iskolai végzettség szinte minden országban felerősíti az előítéletes nézetek népszerűségét. Így tehát nem csak az attitűdöket, hanem azok okait is lehetséges európai szinten értelmezni, illetve kezelni. Mivel a munkaerőpiaci pozíció és az anyagi körülmények (az egy főre eső családi jövedelem) szerepe sokkal gyengébb, arra következtetünk, hogy az iskolázottság mögött kevésbé a státushatás, mint a szocializációs és értékformáló szerep az, ami pozitív értelemben csökkentheti az előítéletes nézetek penetrációját.

Egy másik fontos eredménynek azt látjuk, hogy igazolást nyert a politikai mobilizáció közvetlen hatása az előítéletek szerveződésére. Országtól függetlenül igaznak tűnik, hogy az emberek politikai hovatartozása, különösen a jobboldali, illetve szélsőjobboldali önmeghatározása jelentős mértékben összefügg az előítéletesség erősségével. Ugyancsak ide tartozik a vallásosság és az előítéletesség szorosnak tűnő kapcsolata. Mindez azt jelzi, hogy az ideológiai fundamentalizmus és a benne szunnyadó doktrinerség, a kulturális dominancia, az intolerancia és a radikalizmus fontos melegágya lehet az előítéletek kialakulásának és terjedésének. Fontos eredmény az is, hogy demográfiai vonatkozásaik is lehetnek az előítéletes nézeteknek. Főképp az idősebb korosztályok nyitottabbak az ilyen attitűdökre, és a férfiak körében tapasztaltunk gyakrabban előítéletes beállítódást.

Mindez azonban nem csökkenti az országhatás meghatározó szerepét az előítéletesség elterjedésében és intenzitásában. Az országok eltérő történeti, politikai, gazdasági és kulturális beágyazottsága, a demokratikus hagyományok szerepe, a toleráns viselkedési kultúra, a jóléti társadalom eszméje, a kulturális pluralizmus elfogadottsága mind-mind olyan társadalmi környezetet teremtenek, amelyek jelentősen csökkenthetik, vagy éppen növelhetik a fogadókészséget az előítéletekre.

IRODALOM

- BERGMANN, W. (2008): Anti-Semitic Attitudes in Europe: A Comparative Perspective. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 343–362.
- COENDERS, M., LUBBERS, M., SCHEEPERS, P., VERKUYTEN, M. (2008): More than Two Decades of Changing Ethnic Attitudes in the Netherlands. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 269–285.
- HEITMEYER, W. (2002): *Deutsche Zustände* (Orig.-Ausg., 1. Aufl.). Edition Suhrkamp: Vol. 2290., Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MCLAREN, L. M. (2003): Anti-Immigrant Prejudice in Europe: Contact, Threat Perception, and Preferences for the Exclusion of Migrants. *Social Forces*, 81. (3)., 909–936.
- PETTIGREW, T. F., CHRIST, O., WAGNER, U., MEERTENS, R. W., VAN DICK, R., ZICK, A. (2008): Relative Deprivation and Intergroup Prejudice. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 385–401.
- SCHNEIDER, S. L. (2008): Anti-Immigrant Attitudes in Europe: Outgroup Size and Perceived Ethnic Threat. *European Sociological Review*, 24. (1)., 53–67.
- STEPHAN, W. G. (2008). Viewing Intergroup Relations in Europe through Allport's Lens Model of Prejudice. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 417–429.
- VALA, J., LOPES, D., LIMA, M. (2008): Black Immigrants in Portugal: Luso-Tropicalism and Prejudice. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 287–302.
- WAGNER, U., CHRIST, O., PETTIGREW, T. F. (2008): Prejudice and Group-Related Behavior in Germany. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 403–416.
- ZICK, A., PETTIGREW, T. F., WAGNER, U. (2008): Ethnic Prejudice and Discrimination in Europe. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 233–251.
- ZICK, A., WOLF, C., KÜPPER, B., DAVIDOV, E., SCHMIDT, P., HEITMEYER, W. (2008): The Syndrome of Group-Focused Enmity: The Interrelation of Prejudices Tested with Multiple Cross-Sectional and Panel Data. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 363–383.

SOCIAL EMBEDDEDNESS OF PREJUDICIAL THINKING –
AN INTERNATIONAL COMPARISON

(SUMMARY)

The present analysis attempts to answer the following three questions: To what extent do country-specific or global tendencies affect prejudicial thinking in Europe? Do the individual or rather the country-level structural differences play a greater role in the intergroup attitudes? And how does the ideological and cultural division affect these attitudes? The analysis is based on empirical data collected in seven countries representing the historical, political and ideological diversity of Europe. The phenomenon of prejudice is complexly operationalised taking negativity against various out-groups

into consideration. The explanatory models are based on country specific macro variables and individual level socio-demographic and social psychological factors.

It is hypothesised that the rate and intensity of prejudicial thinking is affected by both individual characteristics (as the feelings of financial exclusion, deprivation, anomie, frustration, emotional insecurity, authoritarianism) and country-level ideological and cultural specificities (as political alienation, cultural dominance, increasing religiosity, social benefits and populism). The results are linked to the new value structure of Europe.